

सर्वोच्च अदालत

प्रेस विज्ञप्ति

नेपालको संविधानको धारा १३८ बमोजिम सर्वोच्च अदालतले प्रत्येक वर्ष आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थाअनुरूप सम्माननीय राष्ट्रपति श्री विद्यादेवी भण्डारी समक्ष सर्वोच्च अदालतका सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठले सर्वोच्च अदालतको आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ को वार्षिक प्रतिवेदन आज मिति २०७२/१०/२२ मा प्रस्तुत गर्नुभयो । प्रस्तुत प्रतिवेदनमा आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ मा सर्वोच्च अदालत, न्याय परिषद, न्याय सेवा आयोग, पुनरावेदन अदालत, जिल्ला अदालत, विशेष अदालत, राजश्व न्यायाधिकरणहरू, श्रम अदालत र वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरणबाट भएका न्याय सम्पादन तथा अन्य व्यवस्थापकिय कार्यसम्बन्धी मुख्य मुख्य विवरण र न्यायपालिकाका समसामयिक चुनौती र सुझावहरू उल्लेख गरिएको छ । प्रतिवेदनको सार सङ्क्षेप यस प्रकार छ:

१. मुद्दा फछ्यौटतर्फ

१.१ सर्वोच्च अदालत

- गत आर्थिक वर्षबाट जिम्मेवारी सरेर आएका १८७८९ (अठार हजार सात सय उनानब्बे) थान र यस आर्थिक वर्षमा नयाँ दर्ता भएका ९४८६ (नौ हजार चार सय छयासी) थान गरी जम्मा मुद्दाको लगत २८२७५ (अठ्ठाइस हजार दुई सय पचहत्तर) रहेकामा सोमध्ये ६४४८ (छ हजार चार सय अठचालीस) थान अर्थात् २२.८० प्रतिशत मुद्दा फछ्यौट भई २१८२७ (एक्काइस हजार आठसय सत्ताइस) थान मुद्दा बाँकी रहन गएका छन् । अघिल्लो आर्थिक वर्षमा २४७३५ (चौविस हजार सात सय पैतिस) लगत भै सोको २४.०४ प्रतिशत अर्थात् ५९४६ (पाँच हजार नौ सय छयालिस) मुद्दा फछ्यौट भएकामा यस आर्थिक वर्षमा अघिल्लो वर्षको तुलनामा १.२४ प्रतिशतले घटी तर मुद्दा सङ्ख्याको आधारमा ५०२ (पाँच सय दुई) थानले बढी फछ्यौट भएको छ । प्रति न्यायाधीश मुद्दा फछ्यौटको अनुपात अघिल्लो आ.व. मा ४५७.३८ रहेकामा यस आ.व.मा ५३७.३३ छ ।

१.२ पुनरावेदन अदालत

- गत आर्थिक वर्षबाट जिम्मेवारी सरेर आएका १२७८२ (बाह्र हजार सात सय बयासी) थान र यस आर्थिक वर्षमा नयाँ दर्ता भएका ४३००७ (त्रिचालीस हजार

सात) थान गरी मुद्दाको जम्मा लगत ५५७८९ (पचपन्न हजार सात सय उनान्नबे) थान रहेकामा ४०३२३ (चालीस हजार तीन सय तेइस) थान मुद्दा अर्थात् ७२.२८ प्रतिशत फछ्यौट भई १५४६६ (पन्ध्र हजार चार सय छैसठ्ठी) थान मुद्दा बाँकी रहन गएका छन् । अधिल्लो आर्थिक वर्षमा ४१८५२ लगत भै सोको ६९.४६ प्रतिशत अर्थात् २९०७० (उनन्तीस हजार सत्तरी) मुद्दा फछ्यौट भएकामा यस आर्थिक वर्षमा अधिल्लो वर्षको तुलनामा २.८२ प्रतिशतले बढी अर्थात् ११२५३ (एघार हजार दुई सय त्रिपन्न) थान मुद्दा बढी फछ्यौट भएको छ । प्रति न्यायाधीश मुद्दा फछ्यौट अनुपात अधिल्लो आ.व. मा २३६.३४ रहेकामा यस आ.व.मा ३९१.४८ छ ।

१.३ जिल्ला अदालत

- गत आर्थिक वर्षबाट जिम्मेवारी सरेर आएका ४२५८१ (बयालीस हजार पाँच सय एकासी) थान र यस आर्थिक वर्षमा नयाँ दर्ता भएका ७२२१० (बहत्तर हजार दुई सय दश) थान गरी मुद्दाको जम्मा लगत ११४७९१ (एक लाख चौध हजार सात सय एकानब्बे) थान रहेकामा ७५५४० (पचहत्तर हजार पाँच सय चालीस) थान मुद्दा अर्थात् ६५.८१ प्रतिशत फछ्यौट भई ३९२५१ (उनन्चालीस हजार दुई सय एकाउन्न) थान मुद्दा बाँकी रहन गएका छन् । अधिल्लो आर्थिक वर्षमा ११०६२९ (एक लाख दश हजार छ सय उनन्तीस) लगत भै सोको ६१.५१ प्रतिशत अर्थात् ६८०४८ मुद्दा फछ्यौट भएकामा यस आर्थिक वर्षमा अधिल्लो वर्षको तुलनामा ४.३१ प्रतिशतले बढी अर्थात् ७४९२ (सात हजार चार सय बयानब्बे) थान मुद्दा बढी फछ्यौट भएको छ । प्रति न्यायाधीश मुद्दा फछ्यौट अनुपात अधिल्लो आ.व. मा ३७८.०४ रहेकामा यस आ.व.मा ४२२.०१ छ ।

१.४ अन्य अदालत तथा न्यायाधिकरणहरू

गत आर्थिक वर्षबाट जिम्मेवारी सरेर आएका १९९६ (एक हजार नौ सय छयानब्बे) थान र यस आर्थिक वर्षमा नयाँ दर्ता भएका ९९३ (नौ सय त्रियानब्बे) थान गरी मुद्दाको जम्मा लगत २९८९ (दुई हजार नौ सय उनान्नब्बे) थान रहेकामा १६३७ (एक हजार छ सय सैंतीस) थान मुद्दा अर्थात् ५४.७७ प्रतिशत फछ्यौट भई १३५२ (एक हजार तीन सय बाउन्न)

थान मुद्दा बाँकी रहन गएका छन् । अधिल्लो आर्थिक वर्षमा २८१० (दुई हजार आठ सय दश) लगत भै सोको २८.९७ प्रतिशत अर्थात् ८१४ (आठ सय चौध) मुद्दा फछ्यौट भएकामा यस आर्थिक वर्षमा अधिल्लो वर्षको तुलनामा २५.८ प्रतिशतले बढी अर्थात् ८२३ (आठ सय तेहिस) थान मुद्दा बढी फछ्यौट भएको छ ।

१.५ समग्र फछ्यौट अवस्था

- समग्रमा सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतमा गत आर्थिक वर्षबाट जिम्मेवारी सरिआएका ७४१५२ (चौहत्तर हजार एक सय बाउन्न) थान, यस आर्थिक वर्षमा नयाँ दर्ता भएका १२४७०३ (एक लाख चौबिस हजार सात सय तीन) थान गरी जम्मा मुद्दाको लगत १९८८५५ (एक लाख अन्ठानब्बे हजार आठ सय पचपन्न) थान रहेकामा सोमध्ये १२२३११ (एक लाख बाइस हजार तीन सय एघार) थान अर्थात् ६१.५१ प्रतिशत मुद्दा फछ्यौट भई ७६५४४ (छयहत्तर हजार पाँच सय चौवालीस) थान मुद्दा बाँकी रहन गएका छन् । अधिल्लो आर्थिक वर्षमा १७७२१६ (एक लाख सतहत्तर हजार दुई सय सोह्र) लगत भै सोको ५८.१६ प्रतिशत अर्थात् १०३०६४ (एक लाख तीन हजार चौसठ्ठी) मुद्दा फछ्यौट भएकामा यस आर्थिक वर्षमा अधिल्लो वर्षको तुलनामा ३.३५ प्रतिशतले बढी अर्थात् १९२४७ (उन्नाइस हजार दुई सय सत्चालिस) थान मुद्दा बढी फछ्यौट भएको छ ।
- यसैगरी सबै अदालत तथा न्यायाधिकरणहरूमा गत आर्थिक वर्षबाट जिम्मेवारी सरिआएका ७६१४८ (छयहत्तर हजार एक सय अठ्चालिस) थान र यस आर्थिक वर्षमा नयाँ दर्ता भएका १२५६९६ (एक लाख पच्चीस हजार छ सय छयानब्बे) थान गरी जम्मा मुद्दाको लगत २०१८४४ (दुई लाख एक हजार आठ सय चौवालीस) थान रहेकामा सोमध्ये १२३९४८ (एक लाख तेईस हजार नौ सय अठ्चालीस) अर्थात् ६१.४१ प्रतिशत मुद्दा फछ्यौट भई ७७८९६ (सतहत्तर हजार आठ सय छयानब्बे) थान मुद्दा बाँकी रहन गएका छन् । अधिल्लो आर्थिक वर्षमा १८००२६ (एक लाख असी हजार छब्बीस) लगत भै सोको ५७.७० प्रतिशत अर्थात् १०३८७८ (एक लाख तीन हजार आठ सय अठहत्तर) मुद्दा फछ्यौट भएकामा यस आर्थिक वर्षमा

अघिल्लो वर्षको तुलनामा ३.७१ प्रतिशतले बढी अर्थात् २००७० (बीस हजार सत्तरी) थान मुद्दा बढी फछ्यौट भएको छ ।

- देशभरका ५८ अदालतमा २ वर्ष नाघेका मुद्दा छैनन् । २२ अदालतमा १ वर्ष नाघेका मुद्दा बाँकी छैनन् । अदालत तथा न्यायाधिकरणहरूमा फछ्यौट हुन बाँकी रहेका ७७८९६ (सतहत्तर हजार आठ सय छयानब्बे) थान मुद्दामध्ये दुई वर्षभन्दा पुराना मुद्दाहरूको सङ्ख्या १०,०१५ (दश हजार पन्ध्र) थान रहेको छ । सोमध्ये सर्वोच्च अदालतमा मात्र ८८०० मुद्दा २ वर्षभन्दा पुराना रहेका छन् । पुनरावेदन अदालतमा ३०३, जिल्ला अदालतमा ५७८ र अन्य अदालत तथा न्यायाधिकरणमा ३३६ थान मुद्दा दुई वर्ष नाघेका बाँकी छन् । समग्रमा गत आर्थिक वर्षभन्दा यस आर्थिक वर्षमा २ वर्ष नाघेका मुद्दा सङ्ख्या ४३४ थानले घटेका छन् ।
- अदालतमा आउने विवादहरूको सङ्ख्या प्रत्येक वर्ष बढ्दै गैरहेको छ । आजभन्दा दश वर्ष अगाडी २०६२ सालमा देशभरका अदालतमा मुद्दाको लगत १,०३,५७७ भएकोमा हाल सो सङ्ख्या दोब्बर भई २,०१,८४४ पुग्न गएको छ । यस्तै फछ्यौट सङ्ख्या ४४,८८९ रहेकोमा हाल सो सङ्ख्यामा तीन गुणा वृद्धी भई १,२३,९४८ पुगेको छ । पाँच वर्ष अघि प्रति न्यायाधीश औसत फछ्यौट ३१२ रहेकोमा हाल सो सङ्ख्यामा उल्लेख्य वृद्धी भई ४८३ पुगेको छ ।

२. फैसला कार्यान्वयनतर्फ

- यस आर्थिक वर्षमा फैसला कार्यान्वयनका लागि परेका निवेदनको सङ्ख्या १६३२० (सोढ हजार तीन सय बीस) रहेकामा १००७३ (दश हजार त्रिहत्तर) थान निवेदनहरू फछ्यौट भई ६२४७ बाँकी छन् । यो फछ्यौट कूल निवेदन सङ्ख्याको ६१.७२ प्रतिशत हो । अघिल्लो आर्थिक वर्षमा १३९३० लगत भै सोको ६२.३६ प्रतिशत अर्थात् ८६८७ निवेदन फछ्यौट भएकामा यस आर्थिक वर्षमा अघिल्लो वर्षको तुलनामा ०.६४ प्रतिशतले घटी तर निवेदन सङ्ख्याको आधारमा १३८६ थान बढी फछ्यौट भएको छ ।
- यस आर्थिक वर्षमा जरिवाना असुलीतर्फ रू. १५,३९,७२,४६,९२८।०७ (पन्ध्र अर्ब उनान्चालिस करोड बहत्तर लाख छ्यालिस हजार नौ सय अठ्ठाइस

रुपैयाँ सात पैसा) लगत रहेकामा सोमध्ये रू. ३,५३,४६,०८,५९४।४७ (तीन अर्ब त्रिपन्न करोड छयालिस लाख आठ हजार पाँच सय चौरानब्बे रुपैयाँ सत्चालिस पैसा) अर्थात् २२.९६ प्रतिशत असुल भएको छ । अघिल्लो आर्थिक वर्षमा रू. १०,३०,७३,२८,५१५।६८ (दश अर्ब तीस करोड त्रिहत्तर लाख अष्टाइस हजार पाँच सय पन्ध्र रुपैयाँ अठ्सठ्ठी पैसा) लगत रहेकामा सोमध्ये रू. २,०३,५४,५९,७३०।२१ (दुई अर्ब तीन करोड चवन्न लाख उन्साठी हजार सात सय तिस रुपैयाँ एक्काइस पैसा) अर्थात् १९.७५ प्रतिशत असुल भएको छ, जुन गत आर्थिक वर्षको तुलनामा ३.२१ प्रतिशतले बढी हो ।

- यसैगरी यस आर्थिक वर्षमा कैदतर्फ १,४७,५९९।९।१६ (एक लाख सत्चालीस हजार पाँच सय उनान्सय वर्ष नौ महिना सोह्र दिन) लगत रहेकामा सोमध्ये ३९,५८१।१०।६ (उन्चालिस हजार पाँच सय एकासी बर्ष दश महिना छ दिन) अर्थात् १९.७१ प्रतिशत कैद असुल हुन सकेको छ । गत आर्थिक वर्षको तुलनामा यस आर्थिक वर्षमा ७.०३ प्रतिशत बढी कैद असुल भएको छ । अघिल्लो आर्थिक वर्षमा १,२७,४५७।६।१६ (एक लाख सत्ताइस हजार चार सय सन्ताउन्न वर्ष छ महिना सोह्र दिन) लगत रहेकामा सोमध्ये २५,११८।१।७ (पच्चीस हजार एक सय अठार वर्ष एक महिना सात दिन) अर्थात् १९.७१ प्रतिशत कैद असुल भएको थियो ।
- फैसला कार्यान्वयनको विशेष अभियान लागू गरेपश्चात सो अभियानबाट कैद ४,६११ वर्ष ३ महिना ३ दिन र जरिवाना रू. १,०३,६६,१५,९९५।७६ (एक अर्ब तीन करोड छैसठ्ठी लाख पन्ध्र हजार नौ सय पन्चानब्बे रुपैयाँ छहत्तर पैसा) असुल गरिएको छ । सोमध्ये रु. ४,१९,८८,८५३।९१ (चार करोड उन्नाइस लाख अठासी हजार आठ सय त्रिपन्न रुपैयाँ एकानब्बे पैसा) नगद असुली भएको छ । कैद जरीवाना र नगद असुली गरिएको व्यक्ति सङ्ख्या ८,९९० छ ।

३. निरीक्षण एवम् अनुगमनतर्फ

- यस आर्थिक वर्षमा सर्वोच्च अदालतबाट १० वटा पुनरावेदन अदालतहरूको निरीक्षण गरिएको छ । पुनरावेदन अदालतहरूबाट ७१ जिल्ला अदालत र जिल्लास्थित अर्धन्यायिक निकायहरूको निरीक्षणको कार्य सम्पन्न भएको छ ।

४. व्यवस्थापकीय कार्यतर्फ

- पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतहरूमा हुने व्यवस्थापकीय कार्यहरूमा न्यायिक संवाद कार्यक्रम (Judicial Outreach)- २१६, Meet the Judge कार्यक्रम- ६५६, योजनाको आन्तरिक समीक्षा- २९६, योजना कार्यावयनको सम्बन्धमा सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया- २४१, तामेलदार र स्थानीय निकायका सचिवहरूबीच अन्तरक्रिया- १३७, न्याय क्षेत्र समन्वय समितिको बैठक- २८७, बार र सरकारी वकिलसँग अन्तरक्रिया- ३४३ र सञ्चारकर्मीसँग अन्तरक्रिया- २७६ पटक भएको छ

५. नजिर तथा फैसलाहरूको प्रकाशनतर्फ

- नेपाल कानून पत्रिका र सर्वोच्च अदालत बुलेटिनको नियमितरूपमा प्रकाशन गर्नुका अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतका महत्त्वपूर्ण फैसलाहरू वेबसाइटमा समेत राख्ने गरिएको छ । २०१५ सालदेखि हालसम्म नेपाल कानून पत्रिकामा प्रकाशित सबै निर्णयहरू विभिन्न आधारमा खोज्न मिल्ने गरी सर्वोच्च अदालतको वेबसाइटमा राखिएका छन् ।

६. भूकम्पबाट भएको क्षतिको विवरण

- २०७२ वैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्प एवम् तत्पश्चातका परकम्पबाट सर्वोच्च अदालतलगायत विभिन्न दश अदालत तथा न्यायिक निकायका भौतिक संरचनामा गम्भीर क्षति पुगेको छ । थप अन्य २५ अदालतका भवनहरूमा समेत आंशिक क्षति पुगेको छ । भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भवनको मर्मत तथा नयाँ भवन निर्माणका लागि योजना बनाई सम्बन्धित निकायमा पेस गरिसकिएको छ ।

७. सर्वोच्च अदालत तथा मातहतका अदालतका लागि विनियोजन भएको बजेट र खर्चको विवरण

- यस आर्थिक वर्षमा रु. ३,०३,८३,७५,५६१।७८ (तीन अर्ब तीन करोड त्रियासी लाख पचहत्तर हजार पाँच सय एकसठ्ठी रुपैयाँ अठहत्तर पैसा) विनियोजन भएकामा रु. २,६८,९१,३३,२६६।१५ (दुई अर्ब अड्सठ्ठी करोड एकान्द्वे लाख तेत्तीस हजार दुई सय छैसठ्ठी रुपैयाँ पन्ध्र पैसा) निकास भई खर्च भएको छ ।

८. न्यायपालिकाका विद्यमान समस्या, चुनौती र सुझावहरू

८.१ नयाँ संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन

नेपालको संविधानले न्यायपालिकाको संरचनामा आधारभूतरूपमा परिवर्तन नगरे तापनि उच्च अदालतको स्थापनालगायतका केही संरचनागत हेरफेर र यसको क्षेत्राधिकार तथा व्यवस्थापन लगायतका विषयमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन गरेको छ। संविधानको व्यवस्थाअनुरूप सर्वोच्च अदालतमा संवैधानिक इजलास गठन भैसकेको छ। संविधानले पुनरावेदन अदालतको सट्टा उच्च अदालत गठन गरी ती अदालतहरूलाई हाल पुनरावेदन अदालतलाई भए भन्दा बढी अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ। प्रत्येक प्रदेशमा एक उच्च अदालत रहने व्यवस्था अनुरूप हाल कायम रहेका १६ पुनरावेदन अदालतको कार्यबोझ ७ वटा उच्च अदालतमा समायोजन गर्नुपर्ने स्थिति छ। जिल्ला अदालतको हकमा समेत संविधानले स्थानीय निकाय तथा अर्धन्यायिक निकायले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदन सुन्ने र एक वर्षभन्दा बढी कैदको सँजाय हुने कसूरसम्बन्धी मुद्दा अदालतबाट हेर्नुपर्ने जस्ता अधिकारक्षेत्रमा विस्तार गरेको हुँदा जिल्ला अदालतको कार्यबोझमा उल्लेख्य वृद्धि हुने अवस्था देखिएको छ।

सर्वोच्च अदालतमा एकातर्फ लामो समयदेखि न्यायाधीशको पदपूर्ति हुन नसकी बक्यौता मुद्दामा तिब्रतर वृद्धि हुँदै गएको छ भने अर्कातर्फ पाँच जना न्यायाधीशहरू संवैधानिक इजलासमा समेत तोकिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थाले सर्वोच्च अदालतको न्याय सम्पादन कार्य अभै प्रभावित हुने देखिन्छ। यसैगरी सङ्घीय कानूनद्वारा उच्च अदालतको गठन गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था अनुकूल सोसम्बन्धी कानूनको निर्माण नभएका कारण उच्च अदालत गठन हुन सकेको छैन। यसबाट न्यायाधीश नियुक्ति लगायत न्याय सम्पादन एवम् सोको व्यवस्थापनसम्बन्धी काम कारवाहीहरू प्रभावित भइरहेको अवस्था छ। न्यायपालिकाको संरचना एवम् क्षेत्राधिकारमा गरिएको यो परिवर्तनले अदालतहरूको कार्यबोझमा प्रभाव पर्न जाने हुनाले कार्यबोझको अनुपातमा नयाँ ढङ्गले जनशक्ति एवम् भौतिक व्यवस्थापन गर्नुपर्ने टङ्कारो आवश्यकता छ।

नयाँ संविधान अनुकूल आवश्यक कानून निर्माण गर्ने, न्याय परिषद्को गठनलाई पूर्णता दिने, नयाँ संवैधानिक व्यवस्था अनुकूल आवश्यक भौतिक व्यवस्थापन, जनशक्ति आपूर्ति एवम् स्रोत साधनको उपलब्धता जस्ता संविधानको कार्यान्वयनका विषयहरू अदालतको एकलो प्रयासबाट मात्र सार्थकतवरले सम्बोधन हुन सम्भव नहुने भएकाले सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूबाट समयानुकूल सहयोग र सहकार्यको अपेक्षा गरिएको छ।

८.२ भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको पुननिर्माण

२०७२ साल वैसाख १२ र २९ गतेको महाभूकम्प एवम् त्यसपछि निरन्तररूपमा आएको परकम्पबाट देशभरका ३५ भन्दा बढी अदालतहरूका भौतिक संरचनामा क्षति पुगेको छ । न्यायपालिकाको पहिलो पञ्चवर्षिय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट सुरु गरिएको भौतिक पूर्वाधारको सुधारको प्रक्रियाले पूर्णता नपाउदै आइपरेको यस विपत्तिबाट विभिन्न अदालत भवन एवम् इजलासका संरचनाहरूमा गम्भीर क्षति पुगेको छ । सर्वोच्च अदालतलगायतका देशका विभिन्न १० अदालतका भवनहरूमा यथास्थितिमा काम गर्न नसकिने गरी क्षति पुगेको कारण नयाँ भवन निर्माण गर्नुपर्ने अवस्था छ भने थप २५ वटा अदालत एवम् न्यायिक निकायका भवनहरू मर्मतसम्भार पछि मात्र प्रयोग गर्न सकिने अवस्थामा रहेका छन् । क्षतिग्रस्त अदालतको कामकारवाही तत्काल सञ्चालनका लागि सर्वोच्च अदालतमा प्रशासकीय भवन, नेपाल बार एसोसिएसनको भवन एवम् अदालत परिसरमा रहेका केही अन्य घरटहराहरू र पाल प्रयोग गरिएका छन् । सर्वोच्च अदालतले खुला आकास मुनि समेत इजलास सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको थियो । सर्वोच्च अदालतको नयाँ भवन निर्माणको प्रक्रियाको थालनी गरिएको भए तापनि सो भवन निर्माण हुन लामो समय लाग्न सक्ने हुनाले सर्वोच्च अदालत मूल भवन (पुरानो) को प्रबलीकरण (Retrofit) गर्ने कार्यसमेत सुरु गरिएको छ ।

भूकम्पबाट प्रभावित मातहत अदालतहरूको अवस्था पनि त्यत्तिकै नाजुक छ । जोखिमपूर्ण भवनहरू एवम् पाल र अस्थायी टहराहरूबाट न्याय सम्पादन गर्नु परिरहेको छ । यी सबै अदालत एवम् भवनका संरचनाहरू तत्काल निर्माण गर्न नसकिएमा न्यायसम्पादन कार्य प्रभावित हुने स्थिति छ । यसका लागि सर्वोच्च अदालतले क्षतिग्रस्त एवम् नयाँ भवन निर्माणसम्बन्धी योजनासमेत तयार गरी सम्बन्धित निकायमा बुझाइसकेको छ । सर्वोच्च अदालतलगायत राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान र फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय लगायतका न्यायिक निकाय तथा अन्य केही अदालतहरूको भवन तत्काल निर्माण गर्नुपर्ने अवस्था छ । देशकै गौरवको रूपमा रहने सर्वोच्च अदालतको नयाँ भवन निर्माणको कार्यलाई सरकारले उच्च प्राथमिकतामा राख्न जरुरी छ । यसैगरी देशभरका सबै क्षतिग्रस्त एवम् पुराना अदालतहरूको निर्माण एवम् मर्मत सम्भारका कार्यलाई प्राथमिकतासाथ बजेट एवम् अन्य स्रोतसाधन उपलब्ध गराउन राष्ट्रिय योजना आयोग, राष्ट्रिय पुननिर्माण प्राधिकरण, अर्थ

मन्त्रालय लगायतका सम्बन्धित सबै निकायबाट आवश्यक सहयोग, समन्वय र सक्रियताको अपेक्षा गरिएको छ।

द.३ न्यायमा पहुँचको अवस्था बढाउनुपर्ने आवश्यकता

न्यायप्रणालीप्रति आस्था र विस्वास जागृत गराईराख्नका लागि आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिकरूपले पछाडि परेका लगायत सबै वर्ग र समुदायका व्यक्तिहरूको न्याय प्राप्तिको अधिकारलाई सुनिश्चित गराउनु अत्यावश्यक छ। न्याय प्राप्तिको सुनिश्चितता आफू अन्यायमा परी न्यायको याचना गर्दै अदालत प्रवेश गरेका व्यक्तिको हकमा मात्र सीमित नगरी आफ्नो अधिकारको प्रचलनको लागि अदालत जानुपर्ने कारणको विद्यमानता रहेको अवस्थामा पनि आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आदि परिवेशका कारण अदालतमा आउन नसकेका व्यक्तिहरूको हकमा समेत हुनुपर्दछ। न्यायको सुनिश्चितताको अधिकारलाई परम्परागतरूपमा अदालतमा दर्ता भैसकेका मुद्दाको हकमासम्म अदालतको जिम्मेवारी ठान्ने गरिएको भए तापनि न्याय सम्पादनको मुख्य जिम्मेवारी लिएको अदालतले आफ्नो अधिकारको प्रचलनको लागि अदालतसम्म आउन नसक्ने लक्षित वर्गको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्नेतर्फ समेत आवश्यकता महसुस गरिएको छ। यसका लागि अदालतले असमर्थ पक्षका लागि वैतनिक वकिलको सेवालार्ई प्रभावकारी बनाउने, अदालतको सूचना तथा सहायता कक्षलाई थप उपयोगी बनाउने, सेवा प्रवाह गर्ने जिम्मेवारीमा रहेका कर्मचारीको व्यवहारलाई सेवाग्राही मैत्री बनाउने, कार्यविधि कानूनमा सरलीकरण गरी न्यायिक प्रक्रियालाई सरल, सहज र भ्रन्फटमुक्त बनाउने, निशुल्क कानूनी सेवा (pro-bono) प्रणाली विकास गर्ने, न्यायिक प्रक्रियामा लाग्ने दस्तूर तथा कोर्ट फी आदि पुनरावलोकन गर्नेलगायतको न्यायिक सुधारको अभियानलाई थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ। यस्तै अदालतको कार्यप्रक्रियाका बारेमा यथार्थ जानकारी गराउन र आफ्ना अधिकारको उपभोगको लागि न्यायोचित दाबी लिनसक्ने क्षमता नभएका व्यक्तिको हकमा समेत न्यायको सुनिश्चितताको प्रत्याभूति दिन समुदायमा सम्म पुग्नुपर्ने आवश्यकतासमेत महसुस गरिएको छ। यसबाट अदालत र समुदायको सम्बन्ध थप सुदृढ हुने अपेक्षा गरिएको छ। यस आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न हालै सर्वोच्च अदालत नियमावली बमोजिम न्यायमा पहुँच आयोगको गठन भै यसको कार्ययोजनासमेत पारित भएको छ। आयोगले आफ्नो कार्य प्रभावकारी ढङ्गले सम्पादन गर्नसक्ने गरी नीतिगत र कानूनी सुधारका साथै आवश्यक साधन स्रोत उपलब्ध गराई सबैका लागि न्यायमा पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गराउनुपर्ने राज्यको आधारभूत दायित्व राज्यका सम्बन्धित निकायबाट निर्वाह हुने छ भन्ने विश्वास लिइएको छ।

८.४ विकृति विसङ्गतिको नियन्त्रणका लागि निगरानी संयन्त्रको आवश्यकता

अदालतका काम कारवाहीहरूमा भइरहेका वा हुनसक्ने विकृति, विसङ्गति, वा अनियमितताको नियन्त्रणका लागि विद्यमान कानूनी व्यवस्थाबमोजिम तहगत पुनरावेदन एवम् मातहत अदालतको न्यायिक एवम् प्रशासनिक निरीक्षण र लेखा परीक्षण जस्ता प्रक्रियाहरू नियमित वा आकास्मीक रूपमा भइरहेका छन् । यसबाहेक न्यायिक वा प्रशासनिक काम कारवाहीका सम्बन्धमा परेका उजुरी वा गुनासोहरूको यथोचित सम्बोधन भै सेवा प्रवाहमा सुधार हुँदै आएको भए तापनि न्यायपालिकाको कतिपय काम कारवाहीमा अनियमितता एवम् विसङ्गतिहरू रहेको भनी सार्वजनिक टिकाटिप्पणीहरू भइरहेको सन्दर्भमा सेवाप्रवाहको अवस्थामा नै थप निगरानी हुनुपर्ने आवश्यकता महसुस भएको छ । न्यायिक काम कारवाही विशिष्ट प्रकृतिको हुने र न्यायाधीशले न्याय सम्पादनको कार्य गर्दा स्वतन्त्र र निर्भिक भै गर्नसक्ने वातावरणको सुनिश्चितता हुनुपर्ने आवश्यकता एकातर्फ छ भने न्यायिक स्वतन्त्रताको आवरणमा प्रचलित कानून वा आचारसंहिता विपरितका कुनै पनि काम कारवाही हुन नसक्ने अवस्थाको सुनिश्चितता पनि त्यत्तिकै जरुरी हुन्छ । स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायको प्रत्याभूतिका लागि कुनै पनि अनियमितता वा विकृति विसङ्गतिजन्य कार्य स्वीकार्य हुनसक्दैन । यससम्बन्धमा हालसम्म गरिएको प्रयासहरू सम्पूर्ण रूपमा प्रभावकारी हुन नसकेको हो कि भन्ने अनुभूति भएकाले न्यायपालिकाको अनियमितता एवम् विकृति विसङ्गतिजन्य कार्य नियन्त्रणका लागि न्यायिक स्वतन्त्रताको मान्यता प्रतिकूल नहुनेगरी छुट्टै संयन्त्रको आवश्यकता औल्याइएको हो । यससम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको अभावमा त्यस्तो संयन्त्रको काम कारवाही प्रभावकारी हुन नसक्ने भएकाले यस्तो संयन्त्र कानूनद्वारा नै स्थापित गरी आवश्यक स्रोत साधन उपलब्ध गराउन एवम् त्यस्तो संयन्त्रलाई आवश्यक सहयोग पुर्याउन समेत सबै क्षेत्रको सहयोगको अपेक्षा गरिएको छ ।

८.५ न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र न्यायिक मूल्य मान्यताको जगेर्ना

मुलुक संविधान निर्माणको चरणमा प्रवेश गरेको अवस्थादेखि नै मौलिक हकको संरक्षणको प्रत्याभूति र विधिको शासनप्रति सम्मानको भाव सिर्जना गराउन संविधान सभाले बनाउने संविधानमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाका मूल्य मान्यताहरूमा कुनै पनि सम्झौता गरिनु हुँदैन भनी न्यायपालिकाले आफ्नो दृष्टिकोण निरन्तर राख्दै आएको हो । वर्तमान संविधानले नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायबाट मात्र प्रयोग गरिने, एकवर्षभन्दा बढी कैदको सँजाय हुने फौजदारी कसूरसम्बन्धी मुद्दा अदालत वा न्यायिक निकायबाहेक अन्य निकायको अधिकारक्षेत्रमा नपर्ने एवम् त्यस्ता मुद्दाहरू तत्काल सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा सर्ने जस्ता कतिपय व्यवस्थाहरूमार्फत न्यायपालिकाको यो सरोकारलाई यथोचित सम्बोधन

गर्ने प्रयास गरेको भए तापनि न्यायपालिकाको आवश्यकता अनुसार स्रोत साधनको अभाव हुन नदिन राष्ट्रिय बजेटको निश्चित (कम्तीमा १ प्रतिशत) हिस्सा न्यायपालिकालाई विनियोजन हुने संवैधानिक सुनिश्चितता यो संविधानले पनि गर्न सकेको पाइएन । न्यायपालिकाको स्वायत्तताको लागि न्यायपालिकालाई प्राप्त बजेट एकमुष्ट रूपमा प्राप्त भै आफ्नो आवश्यकता अनुसार आफैले विभिन्न शीर्षकमा वर्गीकरण गर्ने र एक शीर्षकको बजेट अर्को शीर्षकमा रकमान्तर गर्ने अधिकारसमेत न्यायपालिकामा नै निहित हुनु अपरिहार्य छ ।

संविधानका व्यवस्थाहरूलाई चलायमान र व्यवहारोपयोगी बनाउन थप कानूनको निर्माण वा व्याख्या गर्नुपर्ने एवम् आवश्यकताअनुसार संशोधन गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । यो प्रक्रियामा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता एवम् न्यायिक मूल्यमान्यताहरूमा कहीं कतैबाट आँच आउन नदिने अवस्थाको सुनिश्चितता हुन आवश्यक हुन्छ । न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता केवल संविधानमा उल्लेख गर्दैमा स्वतः कायम भैहाल्ने होइन । यसका लागि न्यायिक संरचनाका अतिरिक्त आफ्नो कार्यविधि आफै निर्धारण गर्न सक्ने अधिकार न्यायपालिकामा निहित हुनुपर्दछ । सोबाहेक आवश्यक आर्थिक, प्रशासनिक, भौतिक एवम् अन्य व्यवस्थापकीय पक्ष न्यायपालिका आफैले निर्धारण गर्नसक्ने वातावरण सुनिश्चित हुनुपर्दछ । संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता एवम् न्यायिक मूल्य मान्यताको संरक्षणको विषयलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने सन्दर्भमा राज्यका सबै निकायहरू स्पष्ट दृष्टिकोणसाथ अगाडी बढ्नुपर्ने आवश्यकता अनुभूत गरिएको छ ।

८.६ रणनीतिक योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन

मूलुकमा योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको पाँच दशकभन्दा लामो समय व्यतीत हुँदा पनि राष्ट्रिय योजनाले न्यायप्रणालीको सुदृढीकरण एवम् विकासको विषयहरूलाई यथोचित ढङ्गले सम्बोधन गर्न नसकिरहेको कारण न्यायप्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने एवम् न्यायप्रणालीप्रतिको जनआस्था अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यसाथ आर्थिक वर्ष २०६१/०६२ देखि न्यायपालिकाले आफ्नो छुट्टै रणनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्दै आइरहेको छ । चालु वर्ष तेस्रो पञ्चवर्षिय रणनीतिक योजनाको प्रथम कार्यान्वयन वर्ष हो । योजना प्रक्रिया थालनी गरेपछि प्रत्येक अदालतहरूले मुद्दा फछ्यौट तथा फैसला कार्यान्वयनलगायतका काम कारवाहीमा निश्चित लक्ष्य निर्धारण गरी कार्य सम्पादन गरिरहेका छन् । आवश्यक सङ्ख्यामा न्यायाधीश नियुक्ति हुन नसकेको विशेष परिस्थितिका कारण सर्वोच्च अदालतमा योजना अनुरूप कार्य हुन नसकेतापनि बाँकी सबै अदालतहरूले योजनाले निर्धारित लक्ष्य हासिल गर्ने गरी कार्यसम्पादन गरिरहेका छन् । योजनाको सुरुवातको वर्षमा अदालतहरूमा मुद्दाको कूल लगत १०७,१४६ भएकामा सोको ५०.१३ प्रतिशत फछ्यौट भएको थियो भने चालु आर्थिक वर्षमा

कूल लगत (२,०१,८४४) को ६१.४१ प्रतिशत मुद्दा फछ्यौट गर्न न्यायपालिका सफल भएको छ । मुद्दा फछ्यौटमा यो महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । त्यस्तै आजभन्दा १० वर्ष अगाडी देशभरका अदालतहरूमा प्रतिवर्ष ४९,५७२ मुद्दा दर्ता हुने गरेकामा अहिले यो सङ्ख्या बढेर १,२४,७०३ पुगेको छ । यो न्यायपालिकाप्रतिको विश्वासको द्योतक पनि हो ।

देशका लगभग सबै अदालतहरूको मुद्दा फछ्यौटको उपलब्धि उत्साहजनक छ । योजना प्रक्रिया सुरु गर्नुपूर्व कूल मुद्दा सङ्ख्या १,१०,१०२ भएकामा सोको भन्डै ८.६४ प्रतिशत (९५१७ मुद्दा) २ वर्ष नाघेका अवस्थामा थिए भने हाल देशभरमा २ वर्ष नाघेको मुद्दाको सङ्ख्या ९९६० छ भने (सर्वोच्च अदालतमा मात्र ८८०० मात्र छ) जुन कूल मुद्दाको ४.९३ प्रतिशतमात्र हो । देशभरका ५८ अदालतमा दुई वर्ष नाघेका मुद्दा शून्य छन् भने २२ अदालतमा १ वर्ष नाघेका मुद्दा बाँकी छैनन् । खासगरी जिल्ला र पुनरावेदन अदालतहरूले मुद्दा फछ्यौटमा गरेको यो उपलब्धि गर्व गर्न लायकको छ । मुद्दा फछ्यौटको औषत अवधि संसारका जुनसुकै विकासित देशको हाराहारीको छ र यसबाट अदालतमा मुद्दा समयमा फैसला हुँदैन भन्ने आमधारणा खण्डित हुन पुगेको छ । योजना कार्यान्वयनबाट प्राप्त यो नतिजाको सेवाग्राहीहरूले स्पष्ट देख्न सकिनेगरी अनुभूति गरेका छन् । तथापि योजनाले प्रक्षेपण गरेअनुरूपको बजेट र स्रोत साधन उपलब्ध नहुनु, जनशक्तिको अपर्याप्तता तथा कानून र कार्यविधिमा समयानुकूल संशोधन हुन नसकेका कारण योजनाले निर्धारण गरेका सबै क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन र लक्ष्य अनुसारको उपलब्धि हासिल हुन सकिरहेको अवस्था छैन ।

खासगरी योजना कार्यान्वयनका क्रममा योजनाले प्रक्षेपण गरेको बजेटको एक तिहाइ मात्र न्यायपालिकाले प्राप्त गरेको अवस्था छ । चालु आर्थिक वर्षमा पनि योजनाले ४,६०,७९,८६०००।- बजेटको प्रक्षेपण गरेकामा सोको ३०.८३ प्रतिशत (रु १,४२,०६,८५,०००) मात्र प्राप्त भयो । यसबाट योजनाका निर्धारित कार्यक्रमहरू थप प्रभावकारी ढङ्गबाट सञ्चालन हुन सकेन । न्यायपालिकालाई दिने बजेटमा कुनै वस्तुनिष्ठ आधार वा मापदण्डविना नै हचुवाका आधारमा सीमा (सिलिङ) निर्धारण हुने गर्दछ । प्राप्त बजेट पनि न्यायपालिकाको आवश्यकताअनुसारको शीर्षकमा विनियोजित नभएको र न्यायपालिकाले आफ्नो आवश्यकताअनुसार उपयुक्त शीर्षकमा खर्च गर्ने गरी रकमान्तर गर्ने स्वायत्तता पनि नहुँदा अदालतको कार्य प्रकृतिको आफ्नो छुट्टै विशिष्टता हुँदा हुँदै पनि अन्य सरकारी निकायको कार्यक्रमको ढाँचामा नै खर्च गर्नुपर्ने बाध्यता छ । खर्च शीर्षक न्यायपालिकाको लागि उपयुक्त र व्यवहारिक नभएका कारण प्राप्त बजेट पनि आवश्यक क्षेत्रमा खर्च गर्न कठिनाई छ । कुन वर्षमा कति बजेट प्राप्त हुने वा कति खर्च गर्न सकिने

भन्ने पूर्वनिश्चितता नहुँदा समग्र योजना प्रक्रियाले अपेक्षित गति लिन नसकेको अनुभूति भएको छ । न्यायपालिकाको सुदृढीकरण र विकासका लागि राष्ट्रिय योजना प्रक्रियामा न्यायपालिकाको रणनीतिक योजनाले पहिचान गरेका विषयहरूलाई प्राथमिकताका साथ समाहित गरी न्यायपालिकाको योजना प्रक्रियालाई थप सुदृढ र संस्थागत गराउन आवश्यक छ । योजना प्रक्रियालाई अनुशासित ढङ्गले कार्यान्वयन गराउनका लागि नेपाल सरकारका तर्फबाट वचनबद्धता र कार्यमूलक सहयोगको अपेक्षा गरिएको छ ।

८.७ सुरक्षा प्रबन्ध र आवास सुविधा

न्यायाधीशहरूको आधारभूत सुरक्षाको प्रत्याभूति स्वतन्त्र न्याय सम्पादनका दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण छ । न्यायाधीशका सेवाका सर्त र सुविधासम्बन्धी कानूनले यो मान्यतालाई आत्मसात गरेको पनि छ तर केवल कानूनमा उल्लेख गर्दैमा न्यायाधीशहरूको आवास एवम् सुरक्षा व्यवस्था स्वतः भै हाल्ने होइन । अधिकांश न्यायाधीशहरूले ऐनले दिएको सुविधा उपभोग गर्न पाएका छैनन् । न्यायाधीशलाई सम्भव भएसम्म सरकारी आवास नै उपलब्ध गराउनुपर्ने कानूनी व्यवस्था भए तापनि प्रधान न्यायाधीश र पुनरावेदन तथा जिल्ला अदालतका केही न्यायाधीशहरूबाहेक अन्यलाई आवास सुविधा उपलब्ध गराउन सकिएको छैन । उपलब्ध आवास गृहहरू सङ्गठन र पदीय जिम्मेवारी अनुरूपको सूविधाजनक छैनन् । सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशहरूका लागि एकीकृत वा उपयुक्त आवासको व्यवस्थापन गर्ने सन्दर्भमा नेपाल सरकारले विगत केही वर्ष अगाडी नै प्रतिबद्धता जनाई यससम्बन्धी प्रक्रिया थालनी गरिएको भए तापनि यो कार्य किञ्चित अगाडी बढेको छैन । यस कार्यको व्यवस्थापनमा अदालतको कुनै जिम्मेवारी छैन । जिम्मेवारी लिएको नेपाल सरकार अनपेक्षितरूपमा उदासिन छ । दिनानुदिन सुरक्षा संवेदनशीलता बढ्दै गएको वर्तमान अवस्थामा आवास योजनाका सम्बन्धमा रहेको यो उदासिनता स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिकाको लागि लामो समयसम्म स्वीकार्य हुन सक्दैन । पुनरावेदन तथा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूका लागि आवास सुविधाबापत उपलब्ध गराइएको रकम सूविधाजनक आवासगृह प्राप्त गर्नलाई पर्याप्त नभएकाले न्यायाधीशको सेवा सर्तसम्बन्धी कानूनमा समयानकूल संशोधन हुनुपर्ने आवश्यकता छ । तराई क्षेत्र लगायत मूलुकका विभिन्न भागमा भएका बन्द हडताल एवम् आन्दोलनका गतिविधिबाट न्याय सम्पादन कार्य प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित भइरहेको छ । यसबाट अदालतमा कार्यरत् न्यायाधीश, कर्मचारी एवम् अदालत प्रयोगकर्ताहरूको सुरक्षा स्थिति संवेदनशिल हुन पुगेको हुँदा यी पक्षहरूलाई समेत सम्बोधन हुने गरी दिगो सुरक्षा व्यवस्थाका लागि तत्काल विशेष कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ । यसका लागि आवास तथा सहरी विकास मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय,

रक्षा मन्त्रालय, सुरक्षानिकायलगायत सम्बन्धित सबैले जिम्मेवारी बोध गरी तत्परताकासाथ समन्वयात्मक ढङ्गले काम कारवाही अगाडी बढाउने अपेक्षा गरिएको छ ।

८.८ कानूनी एवम् कार्यविधिगत सुधारको आवश्यकता

न्यायिक प्रक्रियालाई छिटो, छरितो र प्रभावकारी बनाउन विद्यमान कानून तथा कार्यविधिगत व्यवस्थाहरूमा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको तथ्य विगतदेखि नै औल्याउँदै आइएको छ । नेपालको वर्तमान संविधानले मूलकलाई सङ्घीय संरचनामा लगिसकेको सन्दर्भमा न्यायपालिकाको स्वरूप एकीकृत नै रहेतापनि स्वतन्त्र, सक्षम र प्रभावकारी न्याय प्रणालीको लागि समयानुकूल नयाँ कानूनको निर्माण वा संशोधनको आवश्यकता छ । न्यायपालिकाले परम्परागत, जटिल र अव्यावहारिक कानून एवम् कार्यविधिको आधारमा न्याय सम्पादन गर्नुपरेका कारण जनताले अपेक्षा गरेअनुरूप न्याय सम्पादनमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिएको छैन । अदालत आफैले कानून निर्माण वा संशोधन गरेर जनताको अपेक्षा सम्बोधन गर्न सक्दैन । यसको नियन्त्रण अदालत बाहिर भए तापनि यसबाट उत्पन्न परिस्थितिको अपजस अदालतले लिनुपरेको छ । मूलकको समग्र कानूनी प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्नेगरी मस्यौदा गरिएका देवानी संहिता, दण्ड संहितालगायतका विभिन्न संहिताहरू पर्खेर वसेको वर्षौं भइसकेको छ । यी विधेयकहरू पारित हुन सकेमा न्याय प्रणालीलाई आधुनिकीकरणतर्फ लैजान सजिलो हुने भएकाले अविलम्ब पारित गर्न नेपाल सरकार तथा व्यवस्थापिकाको सक्रियता एवम् प्रतिबद्धताको अपेक्षा गरिएको छ ।

८.९ कार्यबोझको अनुपातमा जनशक्ति आपूर्ति

अदालतमा आउने विवादहरूको सङ्ख्या प्रत्येक वर्ष बढ्दै गैरहेको अवस्था छ । आजभन्दा दश वर्ष अगाडी २०६२ सालमा देशभरका अदालतमा मुद्दाको लगत १,०३,५७७ फछ्यौट ४४,८८९ र बाँकी ५८,६८८ भएकामा हाल मुद्दा सङ्ख्या सोको भन्डै दोब्बर २,०१,८४४ लगत १,२३,९४८ फछ्यौट भई ७७,८९६ बाँकी छन् तर बढेको कार्यबोझको अनुपातमा न्यायाधीश वा कर्मचारीको दरबन्दी वढेको छैन । २०६२ सालदेखि हालसम्म दरबन्दी यथावत छ भने भएको दरबन्दीमा पनि समयमा पदपूर्ति भएको छैन । हालैमात्र यसप्रकार वढेको कार्यबोझको अनुपातमा न्यायाधीश तथा अन्य कर्मचारीको दरबन्दीका सम्बन्धमा सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M) भई नयाँ दरबन्दी सिर्जनाको प्रस्ताव गरी प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ । हालसम्म उक्त प्रस्तावित दरबन्दी स्वीकृत भै आएको अवस्था छैन । विगत दुई वर्षअगाडि मात्र देशभरका अदालतमा न्यायाधीशको दरबन्दी पुनरावलोकन भै थप दरबन्दी सिर्जना भएको र उक्त दरबन्दीमा न्यायाधीशको नियुक्तिसमेत भैसकेको स्थितिमा

न्यायाधीशका लागि आवश्यक सहयोगी अधिकृत तथा अन्य कर्मचारीहरूको दरबन्दी सिर्जना भै पदपूर्ती नहुँदा केही अदालतहरूमा दैनिक कार्यसम्पादन नै हुन नसक्नेसम्मको जटिल अवस्था छ । यही दरबन्दी संरचनामा अहिलेको कार्यबोझ कुनै पनि हालतमा धान्न सकिने अवस्था छैन । यो अवस्थाको सम्बोधनको लागि सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदनले प्रस्ताव गरेको दरबन्दी स्वीकृत गर्नुको कुनै विकल्प छैन । उक्त प्रतिवेदनले प्राथमिकताको आधारमा चरणबद्धरूपमा दरबन्दी स्वीकृत गर्न सकिने गरी प्रस्ताव गरेको छ । प्रतिवेदनमा उल्लेख भएबमोजिम अत्यावश्यक पदको दरबन्दी तत्कालै स्वीकृत गर्न एवम् अन्य पदको दरबन्दीसमेत क्रमशः स्वीकृत गर्न नेपाल सरकारका सामान्य प्रशासन मन्त्रालय एवम् अर्थ मन्त्रालयसमक्ष विशेष आग्रह गरिएको छ । जनशक्तिको अभावमा अदालतहरूको कार्यसञ्चालन हुनै नसक्ने अवस्थाको सिर्जना नहुने वातावरणको सुनिश्चितता गर्न कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयको सक्रिय पहलको अपेक्षा गरिएको छ ।

८.१० न्याय सेवाप्रतिको आकर्षण वृद्धि गर्ने

कानून विषयमा प्रमाणपत्र तहको अध्ययन अध्यापन बन्द गरिएको कारण विगत लामो समयदेखि कानूनको आधारभूत शिक्षाविना नै अदालतको लागि आवश्यक सहायकस्तरको जनशक्ति आपूर्ति हुँदै आएको छ । यसबाट एकातर्फ आधारभूत कानूनी ज्ञानविनाको जनशक्तिबाटै विशेष दखल हुनुपर्ने न्यायिक कार्यविधिका कामहरू गराउनु परिरहेको छ भने अर्कोतर्फ त्यस्तो जनशक्तिको न्याय सेवामा वृत्ति विकासको अवसरसमेत नहुने भएबाट सहायकस्तरका जनशक्तिलाई लामो समयसम्म सेवामा टिकाई राख्न कठिनाइ भइरहेको छ । यसबाट न्यायसम्पादनको कार्यविधिको तहमा गरिनुपर्ने कामकारवाहीमा गुणस्तरीयता र प्रभावकारिता ल्याउन गम्भीर कठिनाइ भइरहेको छ ।

यसैगरी न्यायसेवाको राजपत्राङ्कित अधिकृतस्तरको पदसमेत आकर्षक बन्न सकेको छैन । न्यायसेवाको मुख्य आकर्षण मानिएको न्यायाधीश पदको नियुक्तिका सम्बन्धमा गरिएको संवैधानिक व्यवस्था एवम् सो सम्बन्धमा विगतमा गरिएको अभ्यासबाट न्यायसेवाको अधिकृतका रूपमा सेवा प्रवेश गर्न क्षमतावान् व्यक्तिहरू उत्साही भएको देखिँदैन । खासगरी लोकसेवा आयोगको प्रतिस्पर्धात्मक परीक्षा उत्तीर्ण गरी राजपत्राङ्कित अधिकृतस्तरमा प्रवेश गरेको व्यक्तिले न्यायाधीशको पदमा नियुक्ति हुन विसौं वर्षसम्म सेवा अवधि कुनैपनि तर सेवा वाहिरका व्यक्तिहरूले छोटो अवधिमा नै न्यायाधीश नियुक्त हुनसक्ने व्यवस्था, न्यायाधीश र समानस्तरका अधिकृत कर्मचारीहरूका बीचमा रहेको सेवा सुविधाको भिन्नता र अन्य सेवाको तुलनामा न्याय सेवामा अध्ययन, तालीम, वैदेशिक भ्रमण आदिको न्यून अवसर रहेका कारण प्रतिस्पर्धी एवम् क्षमतावान कानून स्नातकहरूले लोकसेवाको परीक्षा प्रणाली उत्तीर्ण

गरी न्याय सेवा प्रवेश गर्ने कार्यलाई अनाकर्षक, कम संभावनायुक्त र वृत्ति विकासका दृष्टिले जोखिमपूर्ण मान्ने गरेको देखिन्छ । प्रतिस्पर्धी एवम् क्षमतावान् व्यक्तिहरूलाई अदालतका अधिकृतका रूपमा भित्रयाउन नसकिए न्यायाधीशको उपस्थितिबाट मात्र अदालतका काम कारवाहीहरू प्रभावकारी हुनसक्ने अवस्था रहँदैन । खासगरी विश्वविद्यालयले कानून विषयमा प्रमाणपत्र तहको अध्ययनपछि सिधै कानूनमा स्नातक अध्ययन गर्न पाउने (B.L) प्रणालीमा परिवर्तन गरी अन्य कुनै विधामा स्नातक गरेपछि मात्र कानूनमा स्नातक गर्न पाइने (L.L.B) प्रणाली अवलम्बन गरेपछि न्यायतर्फको अधिकृतस्तरको सेवा प्रवेश समेतमा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै पक्षबाट ह्रास हुँदै आएको स्थिति छ । लोकसेवा आयोगबाट सञ्चालित परीक्षामार्फत न्याय सेवाको अधिकृतस्तरको भर्ना प्रक्रियामा मागबमोजिम आवश्यक न्यूनतम सङ्ख्याको जनशक्तिसमेत आपूर्ति हुन नसक्नु अकल्पनीय अवस्था हो । यो अवस्थालाई तत्काल सम्बोधन गर्न नसकिएमा अदालत सञ्चालनको लागि आवश्यक जनशक्तिसमेत सहज आपूर्ति हुन नसक्ने अवस्था सिर्जना हुनसक्ने स्थिति रहन्छ । यो स्थितिलाई सम्बोधन गर्न न्यायसेवाभित्रका अधिकृत तथा कर्मचारीहरूलाई व्यावसायिक सिप र दक्षता अभिवृद्धिका लागि उच्च शिक्षा तथा तालिमलगायतका क्षमता विकासका पर्याप्त अवसरहरू सिर्जना गर्ने, वृत्ति विकासका अवसरलाई अनुमानयोग्य बनाउने र समयानुकूल सेवा सुविधाहरू बढाई न्याय सेवाप्रतिको आकर्षण बढाउन अत्यन्त आवश्यक छ । यसैगरी नेपाल सरकार, विश्वविद्यालयहरू एवम् लोक सेवा आयोगलगायत सम्बन्धित निकायले कानून शिक्षा एवम् न्याय सेवा प्रवेशसम्बन्धी नीति एवम् कार्यक्रमहरूमा पुनरावलोकन गरी समन्वयात्मक ढङ्गले सहकार्य गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

८.११ अदालतबाट भएका आदेश तथा फैसलाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन

संविधानले मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णय नेपाल सरकारलगायत सबैले पालना गर्नुपर्ने दायित्व निर्धारण गरेको भएपनि अदालतबाट जारी भएका ठूलो सङ्ख्याका आदेश वा निर्णयहरू वर्षौंसम्म कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन् । फौजदारी मुद्दामा अदालतबाट दोषी ठहरिएका व्यक्तिहरूबाट एघार अर्बभन्दा बढी जरिवाना र एक लाख वर्षभन्दा बढी कैदको लगत असुल हुन बाँकी छ । फैसला कार्यान्वयनको प्राथमिक जिम्मेवारी सरकारको भए तापनि जसले फैसला गर्‍यो उसैले फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्ने भन्ने जस्तो परम्परावादी सोच सरकारमा देखिन्छ । सरकारमा फैसला कार्यान्वयनको संस्कृति नै विकास हुन सकेको छैन । अपितु राज्यका विभिन्न निकायहरूबाटै फैसला कार्यान्वयनमा विभिन्न समस्याहरू खडा गरेको अनुभूतिसमेत भइरहेको छ । फैसला कानूनको अङ्ग हो । राज्यले फैसलाको अक्षर भावनाको सम्मान गर्दै त्यसको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी लिनुपर्छ । फैसला

कार्यान्वयनको अभावमा न्यायको वास्तविक अनुभूति हुनसक्दैन । विधिको शासन आत्मसात गरिएको पद्धतिमा फैसला कार्यान्वयन नहुने अवस्थाको परिकल्पनासम्म पनि गर्न सकिदैन । फैसला कार्यान्वयनको अभावमा दण्डहीनता मौलाउँछ र विधिको शासन समाप्त हुन्छ ।

न्यायपालिकाको रणनीतिक योजनाले फैसला कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन फैसला कार्यान्वयन विशेष अभियानलगायतका विभिन्न रणनीतिहरू अख्तियार गरेको भए तापनि विभिन्न सरकारी निकायहरूको सार्थक र समन्वयात्मक प्रयासको अभावमा फैसला कार्यान्वयनमा आशातीत सफलता प्राप्त हुनसकेको छैन । फैसला कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन अदालतबाट लागेको दण्ड जरिवाना नबुझाएसम्म सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा रोक लगाउने निर्णय भैसकेको भए तापनि आवश्यक कानूनी व्यवस्था तयार गरिएको छैन । यससम्बन्धमा सम्बन्धित निकायबाट यथेष्ट पहल हुन आवश्यक छ । फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन राज्यका सबै निकायहरूले फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी संस्कृतिको विकास गर्ने, फैसला कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी भएका निकायहरूलाई यससम्बन्धी संवेदनशीलता बढाउने एवम् ती निकायको फैसला कार्यान्वयनको क्षमता अभिवृद्धि गरी फैसला कार्यान्वयनको सुनिश्चितता गर्न गराउन नेपाल सरकार तथा अन्य सम्बन्धित निकायहरूको प्रतिबद्धता, जिम्मेवारीबोध र समन्वयात्मक प्रयासको अपेक्षा गरिएको छ ।

८.१२ मुद्दा मामिलासम्बन्धमा मुद्दाका पक्ष तथा सरोकारवालाहरूको उत्तरदायित्वको अभिवृद्धि

न्यायको खोजी गर्न पाउनु व्यक्तिको अधिकार भएपनि अनावश्यक रूपमा भुट्टा मुद्दा गरेको अवस्थामा त्यसबाट अर्को पक्षलाई पर्न गएको क्षतिपूरण गर्ने कुनै प्रणाली हामीकहाँ छैन । यसको कारणबाट पूर्वाग्रह वा इर्ष्यावस वा अर्को पक्षलाई हैरानी दिने नियतले मुद्दा मामिला गर्ने संस्कृतिको विकास हुँदै गएको महसुस भएको छ । यस्तो द्वन्द्वोभिमुख प्रवृत्तिले प्रोत्साहन पाएमा देशको शान्ति, सुव्यवस्था तथा सौहार्द्रतामा र अन्ततः समग्र विकासका बहुआयामिक क्षेत्रमा नै प्रतिकूल असर पर्ने निश्चित छ । यसका लागि न्यायको खोजी गर्ने तथा मुद्दा मामिलाको अनावश्यक हैरानीबाट सुरक्षित रहन पाउन व्यक्तिको हकबीच सन्तुलन कायम गर्नु आवश्यक ठानिन्छ ।

न्यायिक प्रक्रियाका क्रममा कुन चरणमा र कसरी रकम खर्च हुन्छ भन्ने बारेमा कुनै नियमनकारी प्रबन्ध नहुँदा मुद्दा मामिलामा लाग्ने खर्चका बारेमा विभिन्न भ्रमहरू उत्पन्न भै समग्र न्याय प्रणाली महङ्गो भएको आक्षेप सहनु परेको छ । यस सन्दर्भलाई समेत मध्यनजर गरी मुद्दा मामिलामा लाग्ने खर्चको बारेमा पूर्वअनुमान लगाउन सकिने गरी यस्ता खर्चको

अभिलेखीकरण गर्न, पारदर्शितापूर्वक पक्षलाई सो कुराको जानकारी गराउने तथा मुद्दा जित्ने पक्षलाई हार्ने पक्षबाट मुद्दामा लागेको खर्च भराउने पद्धतिको विकास गर्नुसमेत अपरिहार्य भएको छ ।

स्वच्छ, सक्षम र प्रभावकारी न्यायप्रणालीप्रति प्रत्येक नागरिकको जिम्मेवारी रहने हुनाले अनावश्यक मुद्दा मामिला गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न आवश्यक कानूनी संयन्त्रको विकास हुनुपर्छ । यसैगरी न्यायप्रणालीका सम्बन्धमा जानकारीमूलक सन्देशहरूको सार्वजनिक प्रसारण गरी नागरिक सचेतनाको अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने भएको छ । यसका लागि न्यायपालिकालगायत राज्यका सम्बद्ध निकायहरूको स्वामित्वबोधका साथ सहयोगको अपेक्षा गरिएको छ ।

८.१३ न्यायपालिकाको सूचना प्रविधि प्रणालीलाई सुरक्षित, भरपर्दो र संस्थागत गराउनु पर्ने आवश्यकता

अदालत व्यवस्थापनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग प्रारम्भ गरेको एक दशकभन्दा बढी भैसकेको छ । सूचना प्रविधिको प्रयोगको क्षेत्रमा नेपालको न्यायपालिकाले गरेको प्रयासलाई उदाहरणका रूपमा लिने गरिएको पनि छ । तथापि, यसको प्रयोगको क्षेत्रलाई अपेक्षितरूपमा विस्तार गर्न नसकिएबाट सोचेजति लाभ लिन सकिएको छैन । पूर्णरूपमा सूचना प्रविधिमा मात्र आधारित भै काम कारवाही गर्न सकिने अवस्थाको सिर्जना हुन सकेको छैन । सूचना प्रविधिको विश्वसनीयताको विषयमा कतिपय गुनासाहरू आएका छन् । सबै अदालतहरूमा आवश्यक सङ्ख्यामा कम्प्युटरहरू पुर्याउन सकिएको छैन । धेरै वर्ष प्रयोग भैसकेका पुराना कम्प्युटरहरू नै प्रयोग गर्नुपर्ने बाध्यता छ । कम्प्युटर प्रणालीको विकाससँगै कम्प्युटर प्रयोग गर्ने आवश्यक सङ्ख्यामा दक्ष जनशक्तिको विकास हुन सकेको अवस्था छैन । विद्युत आपूर्तिमा हुने अनियमितता सूचना प्रविधिको प्रयोगमा ठूलो समस्याको रूपमा रहेको छ । अदालतको कामकारवाहीहरू बार, सरकारी वकिलको कार्यालय तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूको काम कारवाहीसँग समेत सम्बन्धित हुने भएकाले ती निकायमा भइरहेको सूचना प्रविधिको प्रयोगको स्थितिबाट समेत अदालतको कामकारवाही प्रभावित हुने भएकाले अदालतको कम्प्युटर प्रणालीलाई त्यस्ता निकायको कम्प्युटर प्रणालीसँग आवद्ध गर्नुसमेत आवश्यक देखिएको छ । यसबाहेक, सेवा प्रवाह र प्रविधि प्रणालीको सुरक्षाको लागि यस क्षेत्रमा विकसित नविनतम् प्रविधिको अद्यावधिक अवलम्बन गर्नुपर्ने टडकारो आवश्यकता महसुस गरिएको छ । सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई दिगो र संस्थागत गराउने सम्बन्धमा स्पष्ट दीर्घकालीन नीति निर्माण हुन सकिरहेको छैन । यो स्थितिलाई सम्बोधन गर्नको लागि सर्वोच्च अदालतले सूचना प्रविधिसम्बन्धी दश वर्षे गुरुयोजना तयार गरी लागू गर्ने चरणमा रहेको छ । गुरुयोजनाबमोजिम सूचना प्रविधिको संस्थागत विकास र सुदृढीकरणका लागि नेपाल सरकारलगायत सम्बन्धित सबै निकायबाट आवश्यक सहयोगको अपेक्षा गरिएको छ ।

८.१४ सम्बन्धित सबै पक्षको सहयोग र समन्वयको आवश्यकता

न्यायपालिकाले आत्मसात् गरेका सुधारका प्रक्रिया र न्यायपालिकाप्रतिको आमअपेक्षाका सन्दर्भमा अनुभूत गरिएका उल्लिखित सरोकार, समस्या, तथा चुनौतीहरू न्यायपालिकाको एक्लो प्रयासबाट मात्र सम्बोधन हुन सम्भव छैन । यी विषयहरू सम्बन्धित सबैको सहयोग, समन्वय र सकारात्मक सोचबाट सम्बोधन हुन सक्दछन् भन्ने कुरामा न्यायपालिका विश्वस्त छ । न्याय प्रणालीको प्रभावकारिता अभिवृद्धिको सफलता वा असफलतालाई न्यायपालिकामा मात्र सीमित गरी एकाङ्गी रूपमा हेरिनु हुदैन । न्याय सम्पादनको विभिन्न चरणहरूमा सरोकारवालाहरूको आपसी सहयोग, सहकार्य र समन्वय अपरिहार्य रहन्छ । यसका लागि आवश्यक संयन्त्र (न्याय क्षेत्र समन्वय समिति) पनि खडा गरिएको छ । उक्त समितिले सरोकारवालाहरू बीच सहयोग र समन्वयको क्षेत्र पहिचान गरी कार्ययोजना समेत तर्जुमा गरिसकेको छ । सहयोग र समन्वयका क्षेत्रहरूमा सरोकारवालाहरूबीच समय समयमा आपसी छलफल र परामर्श समेत हुने गरेबाट परस्पर सहयोग र समन्वयको अवस्था सुदृढ हुँदै गएको महसुस पनि भएको छ । तथापि, त्यसलाई अझ बढी परिणाममुखी वा उद्देश्यमूलक बनाउने र कार्यान्वयनको तहमा पुऱ्याउने कार्यमा सम्बन्धित सबैको थप प्रतिबद्धता र क्रियाशीलता आवश्यक छ । त्यसका लागि राष्ट्र प्रमुख, व्यवस्थापिका संसद, सरकार, राजनीतिक दल, आमसञ्चार जगत, बार, सरकारी वकिल, न्यायका उपभोक्ता, नागरिक समाज, न्यायप्रति सरोकार राख्ने आम नागरिक एवम् न्यायपालिकाको सुधार प्रक्रियामा सहयोग गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी एवम् गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोग, सहकार्य र समझदारीका साथै न्यायिक कार्यमा क्रियाशील न्यायाधीश तथा कर्मचारी समेतबाट सकारात्मक भूमिका निर्वाह हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

धन्यवाद !

नहकुल सुवेदी

मिति: २०७२।१०।२२

प्रवक्ता